

ЗМІСТ

ВСТУП	5
-------------	---

РОЗБІЙНИКИ ЧИ ОБОРОНЦІ УКРАЇНИ? КОЗАЦЬКІ «ОБРАЗИ» В ЛІТЕРАТУРІ КІНЦЯ XVI – ПОЧАТКУ XVII СТ.

<i>Гене́за українського козацтва</i>	9
<i>Українське козацтво: яким воно було насправді</i>	17
<i>Реальний та легендарний Байда-Вишневецький</i>	26
<i>Зображення козацтва в поемі Симона Пекаліда «Про Острозьку війну»</i>	43
<i>Легендарний Наливайко</i>	53
<i>Йосип Верещинський – козацький біскуп</i>	64
<i>Погляд на козаків Еріха Лясоти</i>	70
<i>Козаки як оборонці християнства</i>	79
<i>Бопланові козаки</i>	95

КОЗАЦЬКІ КОНСЕРВАТОРИ ТА «МОДЕРНІСТИ»

<i>Активізація релігійно-культурної діяльності Києво-Печерського монастиря</i>	100
<i>Діяльність Київського братства. Іов Борецький</i>	105
<i>(Не)козацький Касіян Сакович</i>	115
<i>Трагедія Мелетія Смотрицького</i>	126
<i>«Козацькі» консерватори</i>	137

ЗМІСТ

ВСТУП	5
-------------	---

РОЗБІЙНИКИ ЧИ ОБОРОНЦІ УКРАЇНИ? КОЗАЦЬКІ «ОБРАЗИ» В ЛІТЕРАТУРІ КІНЦЯ XVI – ПОЧАТКУ XVII СТ.

<i>Гене́за українського козацтва</i>	9
<i>Українське козацтво: яким воно було насправді</i>	17
<i>Реальний та легендарний Байда-Вишневецький</i>	26
<i>Зображення козацтва в поемі Симона Пекаліда «Про Острозьку війну»</i>	43
<i>Легендарний Наливайко</i>	53
<i>Йосип Верещинський – козацький біскуп</i>	64
<i>Погляд на козаків Еріха Лясоти</i>	70
<i>Козаки як оборонці християнства</i>	79
<i>Бопланові козаки</i>	95

КОЗАЦЬКІ КОНСЕРВАТОРИ ТА «МОДЕРНІСТИ»

<i>Активізація релігійно-культурної діяльності Києво-Печерського монастиря</i>	100
<i>Діяльність Київського братства. Іов Борецький</i>	105
<i>(Не)козацький Касіян Сакович</i>	115
<i>Трагедія Мелетія Смотрицького</i>	126
<i>«Козацькі» консерватори</i>	137

**РАННЬОМОДЕРНИЙ ДИСКУРС КОЗАЦЬКИЙ:
БАЖАНЕ І ДІЙСНЕ**

<i>Роки, що змінили Україну</i>	151
<i>Мовчання пастирів</i>	171
<i>Безсторонні літописці</i>	179
<i>Міфи від Павла Халебського</i>	190
<i>Літопис Самовидця: без апологетики</i>	197
<i>Козацький літопис Григорія Грабянки</i>	211
<i>Козацький апологет Самійло Величко</i>	241
<i>Козацьке слово поетичне</i>	248
ВИСНОВКИ	272
БІБЛІОГРАФІЯ	274
<i>Джерела</i>	274
<i>Література</i>	276

**РАННЬОМОДЕРНИЙ ДИСКУРС КОЗАЦЬКИЙ:
БАЖАНЕ І ДІЙСНЕ**

<i>Роки, що змінили Україну</i>	151
<i>Мовчання пастирів</i>	171
<i>Безсторонні літописці</i>	179
<i>Міфи від Павла Халебського</i>	190
<i>Літопис Самовидця: без апологетики</i>	197
<i>Козацький літопис Григорія Грабянки</i>	211
<i>Козацький апологет Самійло Величко</i>	241
<i>Козацьке слово поетичне</i>	248
ВИСНОВКИ	272
БІБЛІОГРАФІЯ	274
<i>Джерела</i>	274
<i>Література</i>	276

ВСТУП

Так сталося, що поняття «українець» часто ототожнювалося з поняттям «козак». У передмові до двохтомника «Історія українського козацтва», який був виданий під егідою Національної академії наук України, читаємо наступне: «Козацтво й Україна, козацтво і український народ... Ці поняття здавна перебували в одному асоціативному ряду. Адже через історію козацтва, по суті, переломлювалася ціла епоха в минулому України та її народу»¹. Правда, таке ототожнення козацтва й українського народу не завжди є коректним. Значна частина територій України не знала козацтва. До того ж це, як правило, території, де рівень національної свідомості відносно високий (області Західної України). Натомість, у «козацьких регіонах» ця свідомість є порівняно низькою (наприклад, Запорізька область, де знаходилося «серце» українського козацтва – Запорозька Січ). Звісно, можна відшукати чимало причин для пояснення цього явища. Та факти засвідчують, що козаки відносно легко втрачали етнічність, забуваючи про своє українство. Прикладом у цьому плані можуть бути нащадки запорожців – кубанські козаки, а також козаки задунайські, які опинилися на території Добруджі. Навіть жителі Стародубщини, цієї батьківщини «українського козацького націоналізму», забули про своє українське походження. Такі «парадокси» змушують замислитись, наскільки коректним є ототожнення козацтва і українства. І чи не є таке ототожнення більше плодом міфотворчості, ніж відображенням справжніх реалій?

Але повернемося до цитованого нами видання. «Справді, – читаємо в ньому, – на певному етапі історичної еволюції саме козацтво почало відбивати загальні тенденції та закономірності розвитку українців як окремої етнічної спільноти. Хоч яку б сферу життя ми не взяли, козацтво залишило в ній помітний репрезентативний

¹ Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. – 2-е вид. – К., 2011. – Т. 1. – С. 5.

ВСТУП

Так сталося, що поняття «українець» часто ототожнювалося з поняттям «козак». У передмові до двохтомника «Історія українського козацтва», який був виданий під егідою Національної академії наук України, читаємо наступне: «Козацтво й Україна, козацтво і український народ... Ці поняття здавна перебували в одному асоціативному ряду. Адже через історію козацтва, по суті, переломлювалася ціла епоха в минулому України та її народу»¹. Правда, таке ототожнення козацтва й українського народу не завжди є коректним. Значна частина територій України не знала козацтва. До того ж це, як правило, території, де рівень національної свідомості відносно високий (області Західної України). Натомість, у «козацьких регіонах» ця свідомість є порівняно низькою (наприклад, Запорізька область, де знаходилося «серце» українського козацтва – Запорозька Січ). Звісно, можна відшукати чимало причин для пояснення цього явища. Та факти засвідчують, що козаки відносно легко втрачали етнічність, забуваючи про своє українство. Прикладом у цьому плані можуть бути нащадки запорожців – кубанські козаки, а також козаки задунайські, які опинилися на території Добруджі. Навіть жителі Стародубщини, цієї батьківщини «українського козацького націоналізму», забули про своє українське походження. Такі «парадокси» змушують замислитись, наскільки коректним є ототожнення козацтва і українства. І чи не є таке ототожнення більше плодом міфотворчості, ніж відображенням справжніх реалій?

Але повернемося до цитованого нами видання. «Справді, – читаємо в ньому, – на певному етапі історичної еволюції саме козацтво почало відбивати загальні тенденції та закономірності розвитку українців як окремої етнічної спільноти. Хоч яку б сферу життя ми не взяли, козацтво залишило в ній помітний репрезентативний

¹ Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. – 2-е вид. – К., 2011. – Т. 1. – С. 5.

слід». А далі говориться про вагомий і, зрозуміло, позитивний внесок козацтва в економічне життя, виробничі відносини, соціальний розвиток. Козацтво, виявляється, «започаткувало новий етап у державотворчому процесі». Також «вагомим був внесок козацтва у духовний розвиток українського народу». У згаданому виданні також йдеться про те, що козацтво підтримувало братський рух, шкільну освіту, православні церкви й монастирі. «Важко переоцінити значення козацького стану в розвитку визвольного руху та соціальної боротьби народних мас. ...козацтво відіграло визначну роль у справі збереження українського етносу»². Чесно кажучи, в цих твердженнях часто зустрічається намагання видавати бажане за дійсне. Наприклад, чи можна безапеляційно твердити про підтримку козацтвом міщанського братського руху й шкільництва? Не все тут було так просто й однозначно. Зрештою, не такою вже була однозначно позитивна роль козацтва в розвитку економіки, суспільних і політичних відносин, церковного життя. Радше, навпаки, козацтво ставало силою, яка консервувала архаїчні відносини й противилась модернізації суспільства.

Правда, аби зберегти видимість об'єктивності, в книзі зазначено наступне: «Було б несправедливо замовчувати тіньові сторони козащини. Адже добре відомо, що в ній (особливо на ранніх етапах) був достатньо відчутним розбійницький елемент; анархічні настрої, що час від часу охоплювали як низи, так і верхівку козацького товариства, деструктивно впливали на стабільність у суспільстві, вступали в конфлікт з існуючими політичними структурами»³.

Однак такі зауваги це, радше, виняток, аніж правило. І вони тонуть у морі суцільного позитиву. Автори «Історії українського козацтва» свідомо чи несвідомо, використовуючи наукову форму, транслюють козацький міф. Навіть можна сказати так: у цьому виданні вказаний міф (звісно, в сучасному розумінні) представлений у повному об'ємі.

Отже, козаки – творці української нації. Тому українець і козак, вважайте, одне й те ж. Козацтво є «стержнем» ідентифікації українців, відрізняє їх від сусідніх народів – передусім поляків та росіян.

² Там само.

³ Там само.

слід». А далі говориться про вагомий і, зрозуміло, позитивний внесок козацтва в економічне життя, виробничі відносини, соціальний розвиток. Козацтво, виявляється, «започаткувало новий етап у державотворчому процесі». Також «вагомим був внесок козацтва у духовний розвиток українського народу». У згаданому виданні також йдеться про те, що козацтво підтримувало братський рух, шкільну освіту, православні церкви й монастирі. «Важко переоцінити значення козацького стану в розвитку визвольного руху та соціальної боротьби народних мас. ...козацтво відіграло визначну роль у справі збереження українського етносу»². Чесно кажучи, в цих твердженнях часто зустрічається намагання видавати бажане за дійсне. Наприклад, чи можна безапеляційно твердити про підтримку козацтвом міщанського братського руху й шкільництва? Не все тут було так просто й однозначно. Зрештою, не такою вже була однозначно позитивна роль козацтва в розвитку економіки, суспільних і політичних відносин, церковного життя. Радше, навпаки, козацтво ставало силою, яка консервувала архаїчні відносини й противилась модернізації суспільства.

Правда, аби зберегти видимість об'єктивності, в книзі зазначено наступне: «Було б несправедливо замовчувати тіньові сторони козащини. Адже добре відомо, що в ній (особливо на ранніх етапах) був достатньо відчутним розбійницький елемент; анархічні настрої, що час від часу охоплювали як низи, так і верхівку козацького товариства, деструктивно впливали на стабільність у суспільстві, вступали в конфлікт з існуючими політичними структурами»³.

Однак такі зауваги це, радше, виняток, аніж правило. І вони тонуть у морі суцільного позитиву. Автори «Історії українського козацтва» свідомо чи несвідомо, використовуючи наукову форму, транслюють козацький міф. Навіть можна сказати так: у цьому виданні вказаний міф (звісно, в сучасному розумінні) представлений у повному об'ємі.

Отже, козаки – творці української нації. Тому українець і козак, вважайте, одне й те ж. Козацтво є «стержнем» ідентифікації українців, відрізняє їх від сусідніх народів – передусім поляків та росіян.

² Там само.

³ Там само.

Згідно з цим поглядом, козацтво справило позитивний, власне прогресивний, вплив на розвиток українського народу, його господарського, соціального, політичного, культурного й релігійного життя. Словом, воно є своєрідним ідеалом для українця і водночас його «візитна картка» в світі. При цьому негативні риси козацтва опиняються в тіні й замовчуються.

Власне, тут маємо справу з козацьким міфом, який загалом сформувався на початку XVII ст. в середовищі ієрархів Теофанового свячення. Потім він зазнавав помітних змін у відповідності зі змінами в українському соціумі. Чимало для розвитку цього міфу зробили козацькі літописці.

Не можна сказати, що цей міф не відповідав певним реаліям. Зрештою, будь-який міф мусить мати реальну основу. Але міф (і в цьому його сила) часто видає бажане за дійсне. А цим бажаним є те, на що чекають люди, що вони охоче сприймають. Міф ніби задовольняє бажання. І тут козацька міфологія не є винятком.

Українська козацька міфологія значною мірою сформувалася в контексті українсько-польських відносин. Виникнувши на «українних» землях Речі Посполитої, козацтво з часом опинилося в опозиції до структур цієї держави. Воно також виробляло свою ідентифікацію, яка пов'язувалася з православною церквою та Руссю як етнічно-культурним утворенням. Державна ж влада Речі Посполитої, здебільшого, пов'язувалася з католицизмом та польськістю.

Можна говорити, що козацтво сприяло формуванню новочасної української ідентичності, яка виникла на основі колишньої руської ідентичності й формувалася в протиставленні до ідентичності польської. Козацтво стало головним чинником конфлікту ідентичностей – української та польської – в ранньомодерний період. При цьому чомусь «забувається», що цей конфлікт, інспірований та розпалюваний козацтвом, відіграв помітну роль у формуванні новочасної польської ідентичності й польської нації. Остання під впливом козацтва формувалася не лише на базі «питомо польських» етнічних елементів, але також частково і на базі західноруських елементів, які опинилися в стані конфлікту з українським козацтвом.

На жаль, конфлікт ідентичностей між поляками й українцями, в якому козацтво, фактично, було головним «персонажем», в ран-

Згідно з цим поглядом, козацтво справило позитивний, власне прогресивний, вплив на розвиток українського народу, його господарського, соціального, політичного, культурного й релігійного життя. Словом, воно є своєрідним ідеалом для українця і водночас його «візитна картка» в світі. При цьому негативні риси козацтва опиняються в тіні й замовчуються.

Власне, тут маємо справу з козацьким міфом, який загалом сформувався на початку XVII ст. в середовищі ієрархів Теофанового свячення. Потім він зазнавав помітних змін у відповідності зі змінами в українському соціумі. Чимало для розвитку цього міфу зробили козацькі літописці.

Не можна сказати, що цей міф не відповідав певним реаліям. Зрештою, будь-який міф мусить мати реальну основу. Але міф (і в цьому його сила) часто видає бажане за дійсне. А цим бажаним є те, на що чекають люди, що вони охоче сприймають. Міф ніби задовольняє бажання. І тут козацька міфологія не є винятком.

Українська козацька міфологія значною мірою сформувалася в контексті українсько-польських відносин. Виникнувши на «українних» землях Речі Посполитої, козацтво з часом опинилося в опозиції до структур цієї держави. Воно також виробляло свою ідентифікацію, яка пов'язувалася з православною церквою та Руссю як етнічно-культурним утворенням. Державна ж влада Речі Посполитої, здебільшого, пов'язувалася з католицизмом та польськістю.

Можна говорити, що козацтво сприяло формуванню новочасної української ідентичності, яка виникла на основі колишньої руської ідентичності й формувалася в протиставленні до ідентичності польської. Козацтво стало головним чинником конфлікту ідентичностей – української та польської – в ранньомодерний період. При цьому чомусь «забувається», що цей конфлікт, інспірований та розпалюваний козацтвом, відіграв помітну роль у формуванні новочасної польської ідентичності й польської нації. Остання під впливом козацтва формувалася не лише на базі «питомо польських» етнічних елементів, але також частково і на базі західноруських елементів, які опинилися в стані конфлікту з українським козацтвом.

На жаль, конфлікт ідентичностей між поляками й українцями, в якому козацтво, фактично, було головним «персонажем», в ран-

ньомодерний період набрав гострих конфронтаційних форм, у т.ч. воєнного протистояння. Звісно, це протистояння, як і загалом непрості українсько-польські стосунки, не могли не відобразитися в українській та польській літературі зазначеного періоду. Зокрема, в літературі, яка сформувалася в середовищі козацької старшини. Саме цю літературу ми в основному розглядатимемо в своєму дослідженні.

При цьому варто мати на увазі, що ця література часто актуалізувалася в наступні часи – як у столітті XIX-му, так і XX-му. Вона справила значний вплив на історичні наративи, на історичну белетристику, розпалюючи «старі рани» й служачи історичним «обґрунтуванням» для нових українсько-польських конфліктів. Наприклад, ця література мала помітний вплив на Тараса Шевченка, Юліуша Словацького, Миколу Гоголя, Генріха Сенкевича та інших українських й польських авторів, у творчості яких козацька тематика займала помітне місце.

ньомодерний період набрав гострих конфронтаційних форм, у т.ч. воєнного протистояння. Звісно, це протистояння, як і загалом непрості українсько-польські стосунки, не могли не відобразитися в українській та польській літературі зазначеного періоду. Зокрема, в літературі, яка сформувалася в середовищі козацької старшини. Саме цю літературу ми в основному розглядатимемо в своєму дослідженні.

При цьому варто мати на увазі, що ця література часто актуалізувалася в наступні часи – як у столітті XIX-му, так і XX-му. Вона справила значний вплив на історичні наративи, на історичну белетристику, розпалюючи «старі рани» й служачи історичним «обґрунтуванням» для нових українсько-польських конфліктів. Наприклад, ця література мала помітний вплив на Тараса Шевченка, Юліуша Словацького, Миколу Гоголя, Генріха Сенкевича та інших українських й польських авторів, у творчості яких козацька тематика займала помітне місце.